

Sobre la reconstrucció de la biografia dels mestres. Les aportacions de la història oral

Salomó Marquès*

Introducció

No fa pas massa temps, amb una part de l'alumnat que estava estudiant història de l'Educació als estudis de Pedagogia a la Universitat de Girona, érem a l'escola Mariscal Jofre a Ribesaltes, al Rosselló, a l'Estat francès. Fèiem una sortida pedagògica visitant alguns camps de concentració de l'altre costat dels Pirineus. En aquests camps hi havien anat a raure força mestres republicans començant un exili d'imprevisibles conseqüències. A l'hora de fer aquesta visita vàrem tenir la fortuna que un dels professors d'història del centre havia acabat de preparar i muntar una exposició sobre la Segona Guerra Mundial (1939-1945). Era una exposició que volia ajudar l'alumnat de l'escola a entendre a través de mapes, documents, textos fotocopiats, fotografies, articles de premsa de l'època, etc. uns fets històrics que no havien viscut directament. Entre la documentació aplegada hi havia força informació sobre el camp de concentració de Ribesaltes. L'exposició, després d'uns dies a l'escola, s'exposaria a d'altres centres de la Catalunya francesa.

A més d'aquest professor, en la visita a l'exposició ens acompanyava l'Antonio de la Fuente, nat a la Cerdanya i que de ben jove havia anat a l'exili amb la seva família. Antonio havia estat tancat al camp de Ribesaltes, n'era un testimoni directe. Durant les dues hores llargues que durà l'explicació i la visita a l'exposició es va anar produint un fet molt simptomàtic: les explicacions del professor historiador sovint eren complementades pel testimoni de l'ex-presoner. Resulta que un parlava d'una història feta mitjançant documents i l'altre parlava des de l'experiència viscuda. Uns fets concrets eren explicats de diferent manera per qui en va ser testimoni de primera mà i per qui, sense haver-los viscut, els va estudiar documentalment en arxius i centres de documentació. Aquell dia nosaltres vàrem viure directament l'experiència del que

* Salomó Marquès Sureda és catedràtic d'història de l'educació a la Universitat de Girona. Els darrers anys ha investigat sobre la depuració i l'exili del magisteri republicà a Catalunya. Entre les seves publicacions més recents destaquem: *Maestros catalanes del exilio*, Zapoán (Jalisco, México), El Colegio de Jalisco, 2003; Catalunya i l'exili del magisteri republicà. En Vilanou, C. i Monserrat, J. (Eds.), *Mestres i exili*. Barcelona, ICE de la Universitat de Barcelona, 2003. A/e: salomo.marques@udg.es

era la història oral i la història escrita. Certament en alguns casos les aportacions d'Antonio completaven o ajudaven a aclarir les explicacions de l'historiador. En alguns casos, però, omplien buits històrics per exemple quan el professor afirmava que el 1941 al camp de Ribesaltes hi havia tancats jueus, l'Antonio li retreia que també hi havia republicans espanyols i que d'aquests ningú en parlava, ningú els esmentava.

En acabar la visita comentàvem amb l'alumnat les múltiples facetes de la rica experiència que havíem viscut i tots destacaven com la història oral serveix per completar la història. Ben segur que és una història parcial, vivencial, personal, subjectiva... però indispensable per confrontar i enriquir amb matisos la història general feta des de la llunyania i amb documents que, igual que l'experiència personal, en alguns casos són parcials i necessiten la crítica i la complementarietat.

El mateix que havien viscut de confrontació i de complementarietat entre l'historiador i el testimoni directe valia per completar les pròpies vivències de l'Antonio. Aquest havia crescut i s'havia format en un ambient anarquista i, per tant, les explicacions que ens va fer eren ben diferents de les que ens podia haver fet un militant del PSUC o del POUM. Això ho comentàvem durant la reflexió de la visita i vèiem la necessitat de conèixer altres fonts d'informació; de conèixer altres testimonis, igualment subjectius, però que ens podien aportar una altra visió i, per tant, podien enriquir la nostra informació, el nostre punt de vista. Tot això ens ajudava per tal que a partir de l'estudi i del coneixement directe dels diferents testimonis cadascun de nosaltres tingués accés, com més ampli millor, als protagonistes de la història per poder-se fer la seva pròpia visió dels fets.

En aquest sentit pensàvem, i penso, que les entrevistes orals són una bona font informativa que ens permet de complementar la història més recent, sempre i quan hi hagi una comprovació crítica dels fets.

La investigació oral: una font documental important i necessària

No és ara el moment de fer una extensa aportació teòrica sobre el valor i la necessitat de la investigació oral en el camp de la historiografia educativa. No sóc ni la persona ni és el lloc més adient per fer-ho. La meva pretensió és la d'exposar la llarga experiència que he portat a terme a Girona en el marc dels ensenyaments de la matèria d'Història de l'Educació en el primer i segon cicle dels estudis de Pedagogia. Inicialment en el Col·legi Universitari de Girona, integrat a la Universitat Autònoma de Barcelona i posteriorment, des de la seva creació, en la Universitat de Girona.

De totes maneres abans d'explicar les meves experiències docents i investigadores voldria recordar ni que sigui molt breument que en el camp de la història de l'educació el tema de la investigació oral darrerament ha desper-

tat l'interès de part del professorat universitari. De fet ja han començat a publicar-se alguns llibres amb capítols dedicats a aquest tema. És el cas, per exemple, de l'obra *La memoria y el deseo* amb capítols del professor Juan Manuel Fernández Soria sobre "Incautación y rectificación de la memoria escolar", un altre de Mercedes Suárez dedicat a "Historias de vida y fuente oral. Los recuerdos escolares" i en tercer lloc, el capítol d'Antonio Viñao sobre "Relatos y relaciones autobiográficas de profesores y maestros".¹

El mateix any 2002 el *Cuaderno de Historia de la Educación*, editat per la Sociedad Española de Historia de la Educación dedicava el primer número al tema "Recursos didácticos. Historia oral y museos pedagógicos". En l'apartat de propostes metodològiques el professor Miguel Beas escrivia un apartat sobre el tema "Rostros y testimonios de la historia" on manifestava que "la historia se construye escribiendo y haciendo partícipes de ella a sus protagonistas. Pero generalmente las distintas formas de hacer historia, hasta hace poco, han arrinconado en el olvido a las gentes sencillas, a las mujeres y, en general, a los marginados por razones culturales, económicas o sociales".² L'autor insistia en la necessitat de possibilitar a les persones grans una participació efectiva en la construcció de les seves pròpies històries com a contribució a la història general.

Sortosament en el camp de la història de l'educació tenim algun exemple esplèndid d'aquesta història viscuda i explicada pel propi protagonista. Penso, per exemple, en el llibre *Un maestro singular. Vida, pensamiento y obra de José de Tapia B.*, obra del mexicà Fernando Jiménez Meir y Teran, un dels millors coneixedors del moviment frenetista.³ El llibre explica en gairebé 300 pàgines la peripècia personal d'un andalús que estudià magisteri i que treballà a Catalunya durant la República i que serà un dels introductors, juntament amb Herminio Almendros, Patricio Redondo i d'altres, del moviment Freinet a Catalunya. Exiliat a França, el 1948 marxarà a Mèxic on treballarà a l'escola rural. El 1968 crearà la seva pròpia escola "Escuela Manuel Bartolomé Cossio". La lectura d'aquest llibre és una excel·lent lliçó d'història polític-social i d'història de l'educació i, al mateix temps, una demostració pràctica de la importància i de la necessitat de la investigació oral per recuperar part de la nostra història educativa i escolar col·lectiva.

En l'àmbit de la historiografia general, el desvetllament per l'interès de les fonts orals s'ha manifestat en la celebració de congressos i en la publicació de llibres d'actes que són un bon ajut pels historiadors de l'educació. Serveixin d'exemple les actes de les Jornades de la Coordinadora de Centres d'Estudis

(1) ESCOLANO BENITO, Agustín; HERNÁNDEZ DÍAZ, José Maria (Coords.). *La memoria y el deseo. Cultura de la escuela y educación deseada*. València: Tirant lo Blanch, 2002.

(2) BEAS MIRANDA, Miguel, Propuestas metodológicas para la Historia de la Educación. *Cuadernos de Historia de la Educación*, núm. 1, Sociedad Española de Historia de la Educación, 2002, p. 20.

(3) JIMÉNEZ MIER Y TERÁN, Fernando: *Un maestro singular. Vida, pensamiento y obra de José de Tapia B.* México, 1986. [Editat per ell mateix, una tercera edició revisada és del 1996].

de Parla Catalana dedicades a les Fonts Orals,⁴ amb ponències tan interessants com les d'Antoni Gavalrà sobre "Gènesi de la història oral als territoris de parla catalana. Aportacions i resultats" o la de Felip Munar sobre "Les fonts orals, a mig camí cap el futur".

Per altra banda una lectura atenta de les publicacions locals i comarcals també ens ofereix la possibilitat de trobar articles que ens permeten de recuperar biografies que d'alguna manera enriqueixen i amplien la història educativa del país. És el cas, per exemple, de l'article de Fernando Aísa sobre "Una experiència d'història oral: una primera aproximació a la vida de l'Antoni Casademont entre els anys 1917 i 1950", que ens permet de conèixer l'Institut de Figueres de l'època republicana i l'acció del CENU a la capital de l'Alt Empordà, etc.

Algunes experiències en l'àmbit docent

Amb l'experiència acumulada els darrers cursos a les classes que imparteixo d'història de l'educació a la Catalunya contemporània, considero que afavorir que l'alumnat tingui un contacte directe amb mestres i altres persones que han tingut a veure amb l'educació és un moment fort en la seva formació intel·lectual. Els mateixos alumnes m'ho han comentat moltes vegades, dient-me: "quan tu ens parles dels mestres exiliats, nosaltres ho incorporem dins nostre com si es tractés dels grecs o dels romans, per nosaltres és el mateix, és un tema que ens queda llunyà en el temps. Però quan a classe en veien i n'escoltem un directament, aleshores tot canvia. Se'ns fa present tot el que hem llegit, estudiat i discutit a classe. Deixa de ser un tema llunyà per esdevenir present. I a partir d'aquí ja ho veiem d'una altra manera".

Els testimonis directes que porto a classe serveixen per reforçar els aspectes més propers de la història contemporània. Les entrevistes que proposo de fer tenen un doble efecte. Per una part estimulen l'estudi i el coneixement de la història de l'educació per part de l'alumnat ja que viuen la història d'una manera més directa, més personal. Per altra, permeten de recuperar la veu dels que no tenen veu; fan protagonistes a persones que no han figurat, que han estat oblidades i que tenen coses a dir i a explicar. Normalment els mestres han estat unes persones amb autoritat en els pobles on han exercit; eren persones amb un nivell cultural elevat; persones que pel seu treball han exercit influència en força generacions de gent jove; persones que han viscut una vida intensa (penso en els mestres republicans i en els del primer franquisme) i que, sovint, han quedat arraconats, ningú els ha preguntat per la seva vida i les seves experiències. Aquests treballs d'investigació ens permeten de recuperar la seva memòria, la seva biografia. I el que ells i elles expliquen permet de completar, de matisar, d'enriquir la història escolar i educativa de casa nostra.

(4) PLANS I CAMPDERRÓS, Lourdes (Ed.) *Fonts orals. La investigació a les terres de parla catalana*. Valls; Museu d'Història de Catalunya - Cossetània Edicions, 2003.

Evidentment un dels problemes que té el fet d'escoltar aquests testimonis directes és el de l'edat. El temps passa inexorablement. En l'actualitat es va fent cada vegada més difícil trobar testimonis de l'època republicana. N'hi ha, sí, però cada vegada són menys els que mantenen la lucidesa necessària per fer una explicació coherent de la seva peripècia escolar personal. Els anys no perdonen. Potser ha arribat el moment de començar a presentar els testimonis de l'escola franquista.

Després de molts cursos impartint diferents matèries relacionades amb la Història de l'Educació i, especialment, amb la història de l'educació a Catalunya contemporània, considero que els temes relacionats amb la memòria oral poden ser una valuosa aportació per fer una docència engrescadora i estimulants i, també, per animar a una part de l'alumnat que ha fet una mala experiència relacionada amb l'assignatura de la Història en la seva formació anterior. Això m'ho confirma l'avaluació directa que faig en acabar el curs quan, sempre, hi ha algú que em diu: "M'has fet reconciliar amb la història". Com a professor em sento plenament pagat.

Voldria explicar algunes experiències portades a terme els darrers cursos des de l'àmbit de la docència a Girona. Una docència, per cert, ben poc valorada en el món universitari actual, fortament impregnat de criteris economicistes i amb una visió molt empresarial. Penso que estem en una universitat que fomenta sobretot tots aquells aspectes que fan referència a la recerca; aquesta orientació, que és general en tot el nostre món universitari, té unes seqüeles negatives per a la docència que és considerada en un segon nivell. Només cal veure la diferència existent entre els criteris per concedir els trams docents i els trams de recerca. No tenen res a veure.

Una primera experiència la vaig portar a terme ja fa alguns cursos quan es feia l'anomenat "curs pont"; un curs pensat per a mestres que volien continuar els estudis de pedagogia. Abans de fer el segon cicle havien de fer 5 assignatures obligatòries, una de les quals era la d'Història de l'Educació. En aquests cursos pont, durant tres cursos varen confluïr-hi dos fets que el varen fer singular.

En primer lloc l'alumnat. En la majoria de casos es tractava de persones joves però que ja estaven treballant de mestre en escoles públiques i privades, sovint juntament amb altres mestres més grans. Eren persones, doncs, més grans, amb experiència i més madures intel·lectualment que l'alumnat normal.

En segon lloc el canvi produït en la programació de les assignatures proposat pel mateix professorat. Aquest alumnat havia de fer 5 assignatures repartides en dues sessions d'hora i mitja durant dos dies a la setmana. El canvi va consistir en oferir-les en una única sessió de 3 hores, un dia a la setmana, de 6 a 9 del vespre. Cada curs es feia un dia diferent per possibilitar l'assistència de l'alumnat. Aquest fet permetia planificar unes classes molt més variades metodològicament, amb exposició magistral, amb treball de grup, amb lectura i debat sobre documents, etc. a la mateixa classe... Aquest fet va permetre que es generés un bon clima d'intercanvi i de debat. En gene-

ral eren classes actives i participatives. També caldria afegir-hi la voluntat per part del professorat de fer un ensenyament proper i agradable d'una matèria que era la primera vegada que la feien.

L'assignatura estava pensada per fer-los conèixer la realitat educativa catalana del segle XX, especialment a partir de la realitat que ells vivien. Es tractava d'ajudar-los a fer el pas al coneixement dels grans temes escolars i educatius a partir de la seva realitat més propera que era la que coneixien (més o menys) i els interessava més. Partíem d'una trista constatació: l'elevat grau de desconeixement que sobre alguns temes de la nostra història educativa i política més propera tenia part de l'alumnat. Eren mestres joves que havien estat formats durant l'època franquista i en general ningú, ni dins ni fora de l'escola, els havia parlat d'aquests temes. El desconeixement i el silenci sobre aquests temes era la tònica general, amanida en alguns casos concrets, pocs, per la por.

Un primer descobriment que varen fer va ser el de trobar companys i companyes mestres que havien estudiat durant els anys republicans o que havien estat depurats pel franquisme o que havien estudiat els primers anys del nacional-catolicisme... Parlant amb aquests companys mestres, descobrien testimonis concrets que havien viscut directament temes que ara ells tractaven a classe (la coeducació, l'escola unificada, la depuració, la persecució del català, etc.). Valorada positivament aquesta situació, ens va portar a proposar un petit treball de recerca consistent en entrevistar a algun d'aquests mestres, transcriure l'entrevista i fer una reflexió personal sobre el seu testimoni a partir d'allò que havien anat estudiant a classe. Aquesta pràctica la varen fer durant dos cursos. Prèviament a fer les entrevistes vàrem dedicar algunes sessions a parlar de la importància i la necessitat de la investigació oral; dels seus possibles inconvenients; dels seus perills i dels seus avantatges; de les condicions materials per fer una bona entrevista, etc. tenint present les recomanacions que dona Ronald Fraser en l'article "La formació del entrevistador"⁵ i plegats vàrem preparar un guió orientatiu que permetés aprofitar al màxim l'entrevista.

En el centre de documentació del departament de Pedagogia hi ha més d'un centenar de cintes enregistrades amb la corresponent transcripció i reflexió. Una fitxa amb les paraules clau i les dades de cada entrevista permet de fer-ne una consulta ràpida. En alguns casos aquesta entrevista va comportar que les persones entrevistades lliuressin documents (fotografies, llibres, papers escrits, etc.) als entrevistadors. Sol ser un material documental que permet un coneixement molt concret de la realitat escolar de molts pobles. L'estudi de tot aquest fons documentals està per fer. Estic segur que ens permetria una coneixença molt interessant de com era l'escola, de com funcionava, del seu el dia a dia, etc. en molts pobles rurals i poblacions mitjanes (Olot, Figueres, Palafrugell...). Aquests entrevistes han permès de reunir molta més

(5) RASER, Ronald. La formació del entrevistador. *Historia y Fuente Oral*, 1990, núm. 3, p. 152 i seg.

informació de l'existent en els documents oficials com, per exemple, la que es troba en els "Libro de Visita de Inspección" o en la "Circular de la Inspección de Primera Enseñanza", que editava la Inspecció gironina des del 1934 fins a la dècada dels 60. Aquests documents ofereixen una visió molt oficial i és difícil veure-hi alguns aspectes concrets com poden ser, per exemple, l'ús del català en l'ensenyament, els premis i càstigs, la formació permanent del magisteri, la situació econòmica, les altres feines que feien força mestres en pobles petits, etc.

Voldria destacar un fet complementari a aquest treball. Alguns dels mestres entrevistats es varen animar a escriure les seves memòries en veure que la seva experiència podia interessar altres persones. A més, en alguns casos aquestes entrevistes varen permetre a l'alumnat publicar articles en revistes locals i comarcals, un fet que també els estimulava i els va fer veure la dimensió social que pot tenir el seu treball a la universitat ja que retornaven a la societat el que havien fet a la universitat.

Aquesta experiència amb resultats generals ben positius, segons la valoració que en feia l'alumnat en acabar el curs, va reforçar la voluntat de proposar en propers cursos a qui ho volgués, per tant de manera voluntària, de fer un estudi de la història de l'escola de la seva població, a partir del testimoni i dels records dels mestres i dels antics alumnes. I així s'ha anat fent durant força cursos fins el moment present. A més de recuperar força històries d'escoles, aquestes petites recerques han propiciat un fet: aplegar llibres antics que passaven a l'escola i que eren abandonats en algun racó. Llibres que, en bona part, s'han incorporat al fons documental d'Història de l'Educació de la Universitat de Girona. Un fons format, inicialment, per la biblioteca de l'Escola Normal de Girona, un centre amb més de 150 anys de vida, i ampliat posteriorment amb donacions particulars com, per exemple, el fons Jordi Verrié, germans Bargés, Isabel Dalmau, etc.

Cal dir que aquesta experiència estava planificada i programada. És a dir, hi havia la voluntat de recollir dades directes de testimonis que, en el camp de l'escola, havien sigut protagonistes directes en unes èpoques històriques ja passades. Aquest treball ens refermava en la necessitat i en la importància de les biografies personals i de la recerca oral amb la voluntat de conèixer la realitat escolar i educativa més propera. De totes maneres, a més de les recerques planificades a vegades l'atzar també afavoreix positivament el treball en l'àmbit de les biografies. Aquest és el cas de les germanes Macau.

Es tracta de quatre germanes mestres que vaig conèixer personalment en ocasió de presentar el llibre que, sobre el seu pare, el mestre i científic Isidre Macau, havia escrit una antiga alumna de l'assignatura d'Història de l'Educació a la Catalunya contemporània.⁶ El mestre Macau havia nascut a

(6) MUÑOZ I TORRES, Sílvia. *Isidre Macau i Teixidor. Mestre i Naturalista*. Girona: D-Lleure / Ajuntament de Palau-Saverdera, 1999.

Palau-Saverdera, a l'Alt Empordà, i després d'exercir en diferents poblacions va acabar el seu mestratge a les escoles del Patronat Escolar de Barcelona. Forma part per mèrits propis dels llistats de mestres renovadors gironins. Va tenir quatre filles i totes quatre varen estudiar magisteri i varen exercir de mestres en diferents poblacions, en diferents nivells i en diferents situacions polítiques, des de la monarquia alfonsina fins als inicis de la democràcia.

La seva biografia professional i personal ofería la possibilitat de conèixer una panoràmica general del que va ser l'escola a Catalunya el segle XX, des dels inicis fins a l'arribada de la democràcia tot passant per la república i el franquisme. Amablement varen accedir a ser entrevistades. El resultat de moltes hores d'entrevistes amb les quatre germanes ha estat un llibre sobre l'escola a Catalunya durant el segle XX,⁷ un text pensat especialment per oferir a l'alumnat de magisteri que comença a estudiar la història de l'educació, una panoràmica general de la realitat escolar catalana. Vol ser un llibre de divulgació que, ara per ara, té un element afegit d'engrescament a l'alumnat que és el fet que les pròpies protagonistes venen un dia a explicar les seves vivències a la classe. Sempre que es produeix el fet positiu de la trobada de l'alumnat amb els propis protagonistes, la història es fa actual; deixa de ser una cosa allunyada; poden veure i preguntar... Aquest fet beneficiós té altres conseqüències com poden ser l'interès per part de l'alumnat per trobar altres protagonistes a les seves poblacions; el fet de recuperar i valorar la feina feta pels mestres grans que encara són vius (i sovint desconeguts) a la població.

També en l'àmbit de la recerca

No es només en el camp de la docència que el testimoni oral pot fer aportacions positives. També en el camp de la recerca local i general. La història de l'educació a casa nostra tenia força buits que es van completant lentament gràcies al treball de molts investigadors i, sovint, gràcies al testimoni dels propis protagonistes.

Aquest és el cas dels mestres exiliats a causa de la Guerra Civil, un col·lectiu molt nombrós a Catalunya, superior al 10% de tots els mestres públics que ensenyaven a Catalunya durant els anys republicans. Gràcies a l'estudi sobre la depuració del magisteri a Catalunya fet juntament amb el professor Josep González-Agàpito⁸ vàrem descobrir que hi havia un altre col·lectiu encara més silenciats que el del magisteri depurat, era el del magisteri exi-

(7) MARQUÉS, Salomó. *L'escola a Catalunya durant el segle XX. El testimoni de les germanes Macau Julià*. Girona. D-LLeure, 2002.

(8) GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep; MARQUÉS SUREDA, Salomó. *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943) segons les dades del Ministeri d'Educació Nacional*. Barcelona; Institut d'Estudis Catalans, 1996.

liat. Sobre els homes i dones mestres que havien marxat a l'exili planava en general el silenci, gairebé ningú en parlava.⁹

I no només un silenci general sinó que hi havia molt poca documentació oficial sobre els mestres que varen exiliar-se. Si del magisteri depurat era possible troba algunes dades en les publicacions oficials, del magisteri exili no se'n diu res. Els exiliats no existien. No figuraven en cap llistat. Sí que era possible saber informació dels que, havent tornant de l'exili, demanaven el reintegrés al magisteri; d'aquests era possible saber-ne alguna cosa. Però és que abans de tornar, varen marxar! i no se sabia ni qui va marxar, ni quants, ni a on, ni com... El silenci era general.

La necessitat de preparar un projecte d'investigació inèdit per accedir a una càtedra, l'any 1994, va ser l'ocasió per començar a treballar sobre el tema del magisteri català exiliat i començar a estirar els fils sobre el tema de la investigació oral i de les biografies personals. Per saber i per aprofundir sobre el magisteri exiliat, el 1992, vaig fer una crida a través de la premsa general, comarcal i local de tot Catalunya. En una carta adreçada als directors de les revistes periòdiques i de la premsa diària exposava qui era i quina era la meua pretensió: saber sobre els mestres exiliats.

La resposta va ser molt més positiva del previst. Vaig rebre respostes de tota mena: cartes explicant-me sobre mestres exiliats per part de familiars i d'antics alumnes, telefonades convidant-me a parlar-me d'antics professors, historiadors locals que em proporcionaren informació, etc.. De totes maneres, el més interessant va ser la resposta de mestres exiliats i dels seus familiars convidant-me a trobar-me amb ells per parlar. D'aquesta manera vaig començar una recerca que encara continua i que, després de més de 10 anys, ens ha permès de poder fer una primera aproximació a l'exili del magisteri català. El guió de recerca tenia els següents apartats: 1) dades personals; 2) formació professional rebuda; 3) tasca docent; 4) compromís públic; 5) exili; 6) activitats professionals a l'exili; 7) retorn.

Uns primers resultats els vaig publicar el 1995¹⁰ amb un apèndix documental format per tres memòries que m'havien donat mestres exiliats. La publicació del llibre va provocar que alguns lectors em fessin arribar noves dades i em permetessin, també, de corregir alguns errors. Posteriorment, el 2003 amb algunes ampliacions fruit de noves entrevistes vaig publicar a Mèxic els resultats coneguts fins aquell moment.¹¹ Es tracta d'una recerca que continua oberta, tot i que cada vegada és més difícil trobar els protagonistes directes; en

(9) Una vegada més Jordi MONÉS s'havia avançat a apuntar un tema important en la historiografia educativa catalana amb un article publicat a la revista *Cuadernos de Pedagogia* el 1989. "El exilio republicano", núm. 178, p. 64-68. Anys després, el tema continuava sense ser tractat en els programes universitaris d'Història de l'educació i era desconegut pels estudiosos i públic en general.

(10) MARQUÉS, Salomó. *L'exili dels mestres (1939-1975)*. Girona: Universitat de Girona - Llibres del Segle, 1995.

(11) MARQUÉS, Salomó. *Maestros catalanes del exilio*. Guadalajara (México): El Colegio de Jalisco, 2003.

l'actualitat la informació que aplego sobre el tema procedeix principalment de lectors dels llibres que amplien informació sobre els protagonistes o d'alguna persona que, assabentada del tema, em fa arribar algun nom nou.

Inicialment, per qüestions pràctiques, les entrevistes es varen limitar a aquells mestres, homes i dones, que havien tornat de l'exili i que vivien a Catalunya. Després vaig ampliar el camp de treball amb alguns mestres que no havien tornat i que vivien a França i, també, a Amèrica. En un primer moment als mestres establerts a Venèçuela¹² i, després a Xile i Mèxic. A tots aquests països he tingut la sort de poder entrevistar als protagonistes directes de l'exili i també a alguns dels seus familiars i antics alumnes. Ha estat un treball contra rellotge. En el moment de presentar el projecte d'investigació havia realitzat 47 entrevistes personals i 2 de col·lectives i havia rebut més de 60 cartes contestant l'enquesta que els havia enviat, amb gran quantitat d'informació, alguna de la qual s'escapava del tema estricte de la recerca com, per exemple, notícies sobres algun professor d'ensenyament secundari, o de professor de llengua catalana a l'exili o d'algun mestre depurat i castigat però que no havia anat a l'exili.¹³

Convé remarcar que sempre que m'ha estat possible, una vegada realitzada i transcrita l'entrevista i transcrita l'he fet revisar per la persona entrevistada per tal de garantir la fidelitat i assegurar que noms i dates eren correctes.

Les primeres entrevistes varen produir un efecte multiplicador. Entrevistaves una persona i sorties de casa seva amb nous noms per connectar i entrevistar. Els que estaven organitzats s'ho deien uns als altres la qual cosa facilitava la feina. A mesura que anava avançant en la recerca es feia més patent la mancança d'un projecte global, en arribar la democràcia, que hagués pogut recollir el testimoni de moltes més persones amb ganes d'explicar i amb el cap més clar. Penso que amb l'arribada de la democràcia va faltar una política que permetés de recollir, després de tants anys de silenci, el testimoni d'una part dels nostres conciutadans que havien viscut fora, que eren part de la nostra història i que, en aquells moments, estaven en condicions de poder explicar un altre aspecte de la nostra història. Aquest silenci va ser part del pacte de la transició política?

En l'actualitat continuo la recerca però els entrevistats són uns altres, els fills dels mestres exiliats; és un testimoni diferent però igualment vàlid ja que força d'ells, sobretot els que varen exiliar-se a Amèrica, expliquen els seus records de l'escola que varen anar, sovint dirigida per mestres republicans exi-

(12) MARQUÈS SUREDA, Salomó; MARTÍN FRECHILLA, Juan José. *La labor educativa de los exiliados españoles en Venezuela*. Caracas: Fondo Editorial de Humanidades y Educación, Universidad Central de Venezuela, 2002.

(13) També vaig rebre una carta anònima que em comminava: "Podriu (sic) començar l'història dels exiliats, amb l'història dels perseguits per els primers? Si amagau la veritat sereu falços, injuriós historiador" que demostra que les ferides de la Guerra Civil encara són obertes. La carta està timbrada a Palma de Mallorca.

liats. També he entrevistat antics alumnes mexicans que m'han parlat del record dels seus mestres catalans, del seu tarannà educatiu, de les metodologies que empraven a l'escola, etc. Aquestes entrevistes m'han permès de poder recuperar la història d'alguns col·legis creats amb l'ajuda econòmica del govern republicà espanyol fora de la capital. Una primera aportació la vaig publicar en ocasió de les XVI Jornades d'Història de l'Educació dels Països Catalans, celebrades a Figueres a la tardor del 2003.¹⁴

He començat aquest article explicant l'experiència de la visita al camp de concentració de Ribesaltes. Lligat al tema de l'exili, amb els estudiants fem una altra pràctica que consisteix en fer "el camí de l'exili" que va des de la població d'Agullana fins a la de Les Illes, al Rosselló, a l'altra banda de la frontera política. Fem a peu o en cotxe l'itinerari que va fer el president Companys i llegim textos de mestres i d'altres persones que han escrit els seus records de l'exili. Darrerament ens hi acompanya Serge Barba, fill de republicans exiliats que viu a Maurellàs, prop de Ceret. La seva companyia i el seu testimoni fan molt més valuosa la pràctica que fem amb l'alumnat ja que, una vegada més, el testimoni directe d'una persona actualitza les lliçons d'història.

És amb aquesta voluntat de recollir el testimoni directe dels exiliats que l'any 2001 vàrem iniciar, juntament amb Teresa Ferriz, un projecte per entrevistar els fills dels exiliats. El projecte es titulava "Mirades d'anada i de retorn" amb la intenció d'entrevistar persones que quan varen anar a l'exili eren joves i que varen tornar al cap d'un temps a casa. Volíem entrevistar els fills dels exiliats adults. En aquest cas no es tractava necessàriament de fills de mestres exiliats. En aquest projecte hi havia algunes novetats en referència a d'altres entrevistes fetes abans. Per una banda les entrevistes eren enregistrades amb vídeo. Si fins aquell moment totes les entrevistes que havia fet eren enregistrades només amb magnetòfon i, per tant, només recollíem la veu dels protagonistes, ara, a més, podíem veure les seves expressions que també parlen. La cara, les mans... també diuen coses, també comuniquen; de la mateixa manera que també diu coses la sala on fèiem l'enregistrament, etc. Un enregistrament en vídeo té més possibilitats, per exemple, permet reforçar el que tu expliques a classe; permet fer present testimonis que ja han desaparegut, etc. Havíem fet un pas endavant.

Una segona diferència era que les persones entrevistades eren infants quan varen anar a l'exili, eren "els fills dels exiliats" i per tant el seu record, les seves vivències, eren diferents de les d'una persona adulta. Aquestes persones s'havien fet una imatge concreta del seu país, en la llunyania, i quan van tornar el van trobar d'una altra manera, en van veure la realitat. Aquest contrast entre el que somniaven i el que troben és el que ens interessava de reco-

(14) MARQUÈS SUREDA, Salomó. De Catalunya a Córdoba (Veracruz, Mèxic): l'obra pedagògica renovadora dels mestres gironins germans Bargés Barba. En *La renovació pedagògica. Comunicacions de les XVI Jornades d'Història de l'Educació dels Països Catalans*. Girona: CCG edicions, 2003, p. 68-78.

llir. Fins el moment present tenim enregistrades 7 entrevistes; malauradament el projecte està parat per diferents causes.

Unes reflexions finals

Després de treballar força anys tant en el camp de la docència com en el de la recerca amb entrevistes, m'atreveixo a afirmar que el testimoni directe és un element especial per conèixer la nostra història escolar i educativa. La història oral, si s'utilitza adequadament, ens serveix per conèixer la vida d'aquelles persones que no figuren en la Història i que, en canvi, n'han sigut els protagonistes més directes. El treball d'entrevistes ens ha permès d'anar omplint un buit en la historiografia educativa contemporània. Les entrevistes ens han permès de donar veu als que, injustament, havien estat silenciats i, també, ens permet de donar una dimensió més social i popular a la història, sovint escrita i estudiada només amb els grans noms.

Per altra part les entrevistes, especialment les dels exiliats, ens han permès de copsar l'enorme complexitat de la formació, del treball i de l'actuació d'aquest col·lectiu. Una història que des del poder ens havien explicat en termes de bons i dolents, de "nacionals i rojos" per emprar el llenguatge dels vencedors de la guerra civil. La realitat era molt més complexa.

En aquests moments ja podem apuntar alguns fets com són: a) es tractava d'un col·lectiu ben format professionalment, culturalment ric i que creia de veritat en el paper bàsic de l'educació i del magisteri per transformar i millorar la societat; b) era un col·lectiu amb una gran pluralitat ideològica, sindical i política i, també, plural quant al fet religiós: la convivència del pensament i del comportament laic amb el catòlic era possible, encara que algunes vegades amb tensions; c) a l'exili els que varen poder varen continuar fent de mestres i, en alguns casos, varen crear les seves pròpies escoles. També cal dir que alguns varen renunciar als ideals republicans per part d'alguns mestres que a Amèrica varen crear col·legis per a la burgesia; d) dels que varen tornar, alguns varen reingressar al magisteri en els darrers temps del franquisme, a mesura que s'anaven publicant indults; e) en el cas dels que no varen poder reingressar, cal remarcar el paper que varen jugar algunes acadèmies privades acollint-los i donant-los feina així com l'acollida de mestres exiliats republicans, algun d'ells militant comunista, per ensenyar francès per part d'algun col·legi religiós de Barcelona.

Les entrevistes també han permès la recuperació de documents gràfics i escrits, de memòries, d'apunts personals, de cartes des dels camps de concentració, etc. que en alguns casos s'han pogut publicar gràcies a la bona disposició dels familiars i, en d'altres, estan a l'espera de l'autorització familiar.¹⁵

(15) En aquest cas voldria destacar les cartes que el mestre lleidatà Josep Vilalta va escriure des de diferents camps de concentració a la seva esposa, la mestra Maria Florensa, refugiada a

Aquesta rica experiència ens referma en la necessitat de continuar treballant recollint el testimoni d'aquests protagonistes. I si això, per qüestions d'edat, ja no és possible amb el magisteri republicà, sí que ho és amb els que exerciren durant el franquisme. Necessitem el seu testimoni i el seu record per saber com era l'escola a casa nostra, en el dia a dia. Aquests testimonis poden parlar-nos també de la depuració del magisteri. Un testimoni que haurà de passar pel sedàs de la crítica i que pot ser ampliat amb el testimoni d'antics alumnes.

Aquestes entrevistes i els treballs que n'han resultat poden ser un bon punt de partida per altres treballs de caràcter local i comarcal i per estudis temàtics comparatius i han de ser un estímul per continuar treballant amb la tècnica de les entrevistes per aprofundir aspectes escolars i educatius que han marcat la nostra història més recent, com els derivats de la Llei General d'Educació del 1970, per citar-ne un, però sense oblidar altres de no menys interessants.

Lourdes. Més de 150 cartes plenes de referències sobre escoles, mestres, sindicats d'ensenyants, etc.

Paraules clau

Història oral

Història educació catalana

Exili magisteri republicà

Biografies mestres

Abstracts

El autor expone la experiencia acumulada a lo largo de sus años de docencia e investigación para la recuperación de la memoria históricoeducativa en aquellos temas que aún perduraba el silencio. De manera especial la depuración y el exilio del magisterio republicano que ejerció en Cataluña durante la república. Destaca la necesidad de recuperar esta historia a partir del testimonio directo de los propios protagonistas. Indica las ventajas e inconvenientes de este tipo de investigaciones y pone de relieve los aspectos positivos que tienen las biografías y el testimonio directo de las personas entrevistadas tanto para la docencia como para la recuperación de la historia local.

L'auteur expose l'expérience accumulée au cours de ses années d'enseignement et de recherche pour la récupération de la mémoire historique-éducative autour des thèmes dans lesquels perdurait le silence. Il mentionne tout particulièrement l'épuration et l'exil des enseignants républicains qui exerçaient en Catalogne pendant la République. Il insiste sur la nécessité de récupérer cette histoire à partir du témoignage direct des acteurs eux-mêmes. Enfin, il indique les avantages ainsi que les inconvénients de ce type de recherches, et il met l'accent sur les aspects positifs des biographies ainsi que du témoignage direct de ceux qui ont été interviewés aussi bien pour l'enseignement que pour la récupération de l'histoire locale.

The author describes his experience as a teacher and researcher in seeking to recover a collective memory of education in areas that remain cloaked in silence: specifically, the cleansing and exile of republican schoolteachers in Catalonia during the republic. Emphasis is placed on the need to retrieve this episode in history by drawing on the direct testimonies of those involved. The article discusses the advantages and shortcomings of this type of research and stresses the positive aspects of biography and eye-witness accounts both for teaching and the recovery of local history.